

וזהו לזכרון

נחמה ליבוביץ - לזכרה

"דיבורים אחדים היוצאים מפיות של
קדושים, נותנים מזון ושפע רב, יותר
מהמון ספרים של בינוניים."

(אורות, נד)

מורה - אישה שהייתה מוסד

חנן סבר

מספר חודשים אחרי פטירתה של נחמה לייבוביץ' ז"ל קבלתי טלפון. נאמר לי בו שקבוצת מוקירי זכרה ופעלה מנסים לערוך את הדברים שכתבה ולימדה, לצורה שתהיה נגישה לכל לומד תורה. לצורך זה הם מחפשים תשובות לשאלות שב"גיליונות פרשת השבוע" שלה, תשובות שעברו תחת ידה והיא תקנה אותן. שאלתי: "למה אני? היו לה מאות תלמידים שלמדו איתה בהתכתבות כמוני". ענו שלא כולם למדו אצלה כל כך הרבה שנים, ולצערם הרב לא נשאר מהם הרבה תשובות. ידוע להם שאצלי ואצל עוד שניים מתלמידיה נשארו התשובות והם יודו לי מאד אם אוכל להעביר אותן להם, והם יעשו בהם שימוש שיהיה ברכה לכלל. צחקתי ועניתי בשלילה. שאני אוציא את החומר היקר הזה מביתי?? שיסכחו מזה! זה שלי!

אחרי השיחה נגשתי ופתחתי את הארון. הקלסרים הכוללים את גיליונותיה עם תשובותיי המתוקנות היו מונחים מסודרים ותפסו למעלה ממטר אורך. עבודת שבוע בשבוע קרוב ל-18 שנה, עמל רב. מעולם לפני זה לא חשבתי שאפשר למדוד תורה במטרים. חשבתי כמה השקעתי בדפים אלה וזכרה של נחמה - מורתי הדגולה עלה לפני שוב. חשבתי כמה היא השקיעה בחיבור וכתבת הגיליונות וכמה השקיעה בתיקונים את תשובותיי וכמה נשמה ועמל השקיעה בהוראה ולימוד תורה את כל עם ישראל בארץ ובגולה. פתאום הבנתי שכל זה לא שלי. הכל שלה, והתורה ודאי לא שלה, ובודאי ובודאי לא שלי אלא של כל עם ישראל. באיזה זכות אני סוגר את הארון וטוען שזה שלי בלבד?? עשרות שנים היא הפיצה תורה ואלפים רבים היו תלמידיה, ואני סוגר אותה בארון וטוען שהיא שלי?? נכלמתי. נגשתי לטלפון ואמרתי להם: תבואו ותיקחו.

תחילת הכרותינו הייתה בשנות ה-70. מחבלים הגיעו לקרית שמונה, התבצרו בבית דירות והרגו את דייריהם. כל הארץ רעשה ונדהמה מההרג הנורא והבעות ההזדהות היו רבות.

אחת המורות ספרה לי שהשתתפה בשיעור שנתנה נחמה לייבוביץ' בקרית שמונה במסגרת שלימים הפכה למכללת תל-חי, וציינה ששיעור זה היה ממש חוויה, ואין סיבה שלא אשתתף בסדרת שיעורים אלה גם אני.

באתי לשיעור אחד לניסיון בלבד, אך מאז לא נפרדתי ממנה. החוויה הייתה ממש אדירה! יכולת הוראה מרשימה, ידע עצום בתורה, בפרשנות, בספרות כללית ובפילולוגיה, אילוץ

הלומדים ללימוד אקטיבי וחשיבה מתמדת, וכל זה תוך הקשבה לשאלות המתעוררות ותשובה מידית עליהן.

אחרי השיעור הייתה נוסעת במונית עם עוד מרצים בחזרה לביתה בירושלים. לימים שאלתיה מה ראתה בגילה להיטלטל לצפון הרחוק בנסיעה ארוכה של הלוך וחזור ביום אחד, וזאת לאחר שידעתי כמה עמוסת הוראה היא גם ללא זה. ענתה שכמו כל תושבי ישראל גם היא הייתה מזועזעת מאסון חדירת המחבלים לקרית שמונה. סדרת השעורים שהתחילה להעביר כאן זו דרכה האישית להביע את הזדהותה עם אנשי גבול הצפון ובכך היא מנסה לתרום את חלקה בעידוד רוחם של האנשים שחיים בצל החרדה מפני חדירות נוספות, וחששות ביטחוניות יומיומיות.

בשנים הבאות כאשר ידיונתנו נעשתה הדוקה יותר וסיפוריה התרבו, הבנתי שנסיעות לקרית שמונה לא הייתה תופעה בודדת בחייה. היא נסעה לכל מקום. כשהייתי שומע את סיפוריה קשה היה לי להבין איך אישה בגילה מיטלטלת בדרכים שעות על שעות במוניות בערבים ומאוחר בלילות ולכל קצוות הארץ כדי להרצות. לישובים נידחים, לקיבוצי ספר, להשתלמויות מורים, למחנות צבא וכל זאת בנוסף לעבודתה באוניברסיטה זו ובאוניברסיטה זו ובישיבה זו ואחרת ובשיעור השבועי הקבוע בביתה (ואולי היו אלה מספר שיעורים) ובתיקוני עבודות של תלמידיה הרבים.

ואז גם התחלתי להבין מניין באים סיפוריה הרבים המלאים בלקחי חיים ובמוסר השכל והמתחילים במילים: "נהג מונית אחד אמר לי..." סיפורים אלה שהיו שזורים בתוך שיעוריה (בנוסף לסיפורים אחרים), שלמראית עין היוו כעין "אתנחתא" בתוך מהלך פרשני כבד, כעין "מילתא דבדיחותא" בתוך הרצאת דברים מלומדת, לא היו "אתנחתות" אלא תמיד הראו את הקשר בין דברי התורה העתיקים עתיקים ובין ימינו אנו. ואכן, אחד הכיוונים הרעיוניים בשיעוריה היה להראות שהתורה איננה אידיאה עתיקה שניתנה בזמן עתיק, אלא היא רלבנטית לכל עת ולכל תקופה, ולא איבדה את הרלבנטיות שלה לימינו אנו אפילו במעט. שמבנה נפש האדם, יצריו, ודרך התנהגותו לא השתנתה מאז ניתנה תורה בסיני.

נסיעות הן בזבז זמן, הן משעממות, הן מטרידות. לא אצל נחמה. תמיד הייתה לוקחת לנסיעה חומר: תיקוני עבודות, חומר לימוד, או דברים שיש לכתוב. לנסיעות האמורות להיות בלילה, הייתה מצוידת בכנס קטן. עבורה, נסיעות לא היו הפסקה ברצף הפעילות אלא חלק בלתי נפרד מהן.

אם לחזור לאותה סדרה בקרית שמונה, כשהסתיימה, הודיעה נחמה על בחינה בסוף הסמסטר. כל "השומעים החופשיים" חשו עליזות לנוכח קמטי הדאגה שהופיעו על פניהם של אלה שהיו זקוקים ל"נקודות זכות" של הקורס ושהיו חייבים בבחינה לשם כך. עליזותם הייתה קצרה

למדי. בלשון של בקשה (אך נמרצת למדי) אמרה שתודה לנו מאד אם גם אלה שאינם חייבים בבחינה, ייגשו אליה. לתמיחה הרבה ענתה שהיא זקוקה לבחינה מכולם כיוון שהתוצאות נותנות לה מושג אם הצליחה להעביר את החומר היטב או לא.

איש לא יכול היה לעמוד בפניה וכולם נגשו לבחינה. בבחינה עמדנו על נושא נוסף שהיה אחד מיסודות ההוראה שלה. "בבחינה, נא לענות על כל שאלה לא למעלה מ-6-7 שורות בלבד" אמרה לקהל הנדהם. "למה?" טענו רבים, "יש דברים שצריך קצת יותר כדי להסבירם" "לא!!!" ענתה בתוקף. "מי שלא מצליח להשיב בשבע שורות, לא יצליח גם ביותר מזה. ומי שיצליח – אין סיבה שימשיך ויכביר מילים. אי לכך אתם יכולים לכתוב כמה שתמצאו, אני מפסיקה לקרוא אחרי השורה השביעית".

חינוך למשמעת עצמית של קיצור. כרוצה לומר: "תלמד לבטא את עצמך היטב ובניסוח ברור ואז לא תצטרך להאריך".

מגמה חינוכית זו הייתה נר לרגלי. לצערי ברוב הפעמים לא הצלחתי. התנחמתי בכך שלפחות אני מתמיד בניסיונותיי. במשך השנים הייתה נחמה חוזרת וגוערת בי: "למה אתה מאריך? למד לקצר!" במקצת ניחמה אותי העובדה שרוב בני אדם אכן מאריכים. הן בדיבור והן בכתב (ולעיתים אף עד כדי זרא). כנראה שתכונה אנושית זו היא חזקה למדי, אך לגבי נחמה זו לא הייתה סיבה מספקת כדי לוותר במאבק על דרך ביטוי נכונה (כלומר קצרה!).

סדרת שיעוריה זו בקרית שמונה לא רק פתחה לפני מרחבי פרשנות מדרשים והבנה עמוקה יותר בתורה, אלא שפתחה לפני כיוון חדש בלימוד תורה. כשהסתיים הסמסטר ציינה נחמה את האפשרות, הפתוחה לפני כולם, של לימוד באמצעות "גיליונות פרשת השבוע" שלה. לכל פרשת שבוע – גיליון העוסק בפרשה: מביא פרשנים שונים ומכוון את הלומד לנקודות הראויות לתשומת לב, ולבסוף שאלות שהלומד עונה עליהן לפי הבנתו. לכל שנה שנתון משלה המכיל את פרשות השבוע של שנה שלמה. עד כמה שזכור לי הוציאה כ-35 שנתונים כלומר חומר ל-35 שנים. כמובן שבכל שנתון נידונו נושאים ופסוקים שונים. לתשובות שנשלחו אליה נדרשה גם מעטפה מבוילת עם כתובת השולח. היא הבטיחה לתקן כל עבודה כזאת ולהחזירה ללומד במעטפה המצורפת. היא עמדה יפה בהבטחתה זו ואף כי לעיתים היה החומר מתעכב, תמיד היה מגיע בסוף, מתוקן בדיו אדומה, מכיל הערות, ולא פעם גם ציונים, כגון: "טוב מאד" ו"מצוין" אך גם: "לא!!" לא לכך התכוון המפרש!!!" או "איך לא הבחנת בהבדל בין המפרשים??!" וכמובן הפניות למקורות, לספרים ולפרשנים שונים. מהלומד נדרש סכום פשוט, מחיר הדפסת השנתון בלבד.

היכן ישנה עוד אוניברסיטה זולה כל כך?!

ניסיתי. לא הייתי רגיל בלימוד כזה ולא תמיד ידעתי להבחין בדקויות ההבדל בין הפרשנים ולא תמיד הבנתי את השאלות המנוסחות בקיצור. לקחתי שנתון אחד אך גמרתי אותו בשנתיים אבל בינתיים נתפשתי לצורת הלימוד הזאת והמשכתי.

את השנתונים הבאים עשיתי לפי סדר הפרשות והייתי מסיים כל שנתון בשנה. אחרי שלוש שנים כבר סירבה לקבל כסף עבור השנתונים, ועמדה על כך שאקבל אותם כמתנה. וכך עברה שנה ועוד שנה ועוד שנה. ועוד שנה... וכך הצטבר תיק ועוד תיק ולבסוף נאלצתי לפנות מדף ארוך במיוחד לתיקים. תיקים שהכילו את הגיליון שלה עם התשובות שלי והתיקונים שלה. במשך השנים היו העבודות ששלחתי לה לקשר יותר אישי בינינו. פה ושם הוספתי בסוף, שורה המבשרת על חתונת בן, על הולדת נכד על יבול יפה במטע, על חדירת מחבלים, ירי קטיושות ועוד. תמיד זכיתי מצידה להתעניינות. וכך לאורך כל עבודותי פזורים גם קטעי הביוגרפיה האישית שלי.

אחרי שנים רבות סופר לי שבאחד מהשיעורים שהעבירה נשאלה היכן ניתן להשיג תשובות לשאלות שבגיליונות, היא ציינה שהתשובות נמצאות בקיבוץ יפתח שעל גבול לבנון, וכאן נקבה בשמי. חשתי גאווה לא מועטה.

קבלתי מהקיבוץ שנה אחת ללימודים בישיבה בירושלים. מעתה יכול הייתי להשתתף קבוע בשיעור שנתנה פעם בשבוע בביתה. (חשוב היה לה שיהיה לפחות מניין בשיעור ושכסופו תהיה תפילת ערבית). במשך שנה שלמה נהניתי משיעוריה אלה והוראתה המרשימה בתוך קבוצה גדולה של לומדים. אמרתי לה שבמשך שנה זו אני לומד כל היום בישיבה ואחת לשבוע בשיעוריה ולכן אני מפסיק למשך השנה הזאת את עבודתי על הגיליונות. היא לא התווכחה כלל, אלא פשוט פסקה נמרצות שאין כלל להעלות על הדעת שאני מפסיק עבודות אלה. "תמצא זמן גם לזה!" קבעה בתוקף. וכך, גם השנה הזאת נכללת בתוך עבודותיי.

חוץ מהשיעורים הראשונים שהיו מפגשי ההיכרות שלנו בקרית שמונה, כל השנים הקשר שלנו היה בכתב בלבד, וכאן בשיעורי השבוע בביתה, זכיתי לקשר ישיר ואישי וזכיתי לחוות במשך שנה איך היא מנהלת שיעור ואפשר לומר ראיתי אותה בכל גדולתה. שלא כמו בכתב, כאן עמד במרכז הקסם האישי: הדוגמאות מהחיים, הסיפורים מהזיכרונות האישיים, ההשוואה הלשונית של הבעיה בתחביר עברי לזה של אנגלית או רוסית או גרמנית. ההשוואה של ניסוח הנושא בתורה לניסוחים ספרותיים של שייקספיר או טולסטוי או תומס מאן. רוחב אופקים ואוצר בלום של דעת, והרבה דוגמאות מהחיים שמתחילות במילים: "נהג מונית סיפר לי ש..." או: "חייל אחד שאל אותי פעם..." או: "תשובה יפה נתנה לי פעם ילדה בכתה ה'..." ואז פתאום אתה נוכח שהתואר פרופסור לא נרכש רק במחקרים אקדמאים אלא עבר מהוראה בכיתות ד, ה, ו... בבית הספר היסודי דרך בית ספר תיכון, ואח"כ במכונים להכשרת מורים ובסמינרים, ובישיבות ושיעורים ברדיו ובמחנות צבא ובנסיעות ללא ספור במוניות ושיחה עם נהגים. ניסיון פדגוגי ההולך ומצטבר, הולך וגובר, הולך ונאסף אל ניסיון החיים שיודע בתבונה לקשור את הכתוב העתיק עתיק אל סיפורי חיים מציאותיים של ימינו.

לעיתים הייתה מביאה פרשנות לכתוב מתוך הגמרא. הייתה מסבירה בחצי פה ובקיצור את לשון הגמרא או את המושג שהובא. הייתה מסרבת להאריך או להיכנס לעומק ומתרת ש: "אינני יודעת למה בדיוק מתכוונת הגמרא. נשים הן לא לומדות גמרא". מהמעט שהסבירה ניכר היה שהיא מבינה את הגמרא יפה מאד. פעם בשיחה בינינו שאלתי אותה היכן ובאיזה נסיבות למדה גמרא. סיפרה לי בחיוך צנוע שהייתה לומדת עם בעלה ז"ל. "אבל לא הייתה לו הרבה סבלנות אלי" הוסיפה "עד שהייתי לומדת שורה הוא כבר היה בסוף העמוד".

תקופה מסוימת עבדה עם פרופ' בובר, בתרגמו את התנ"ך לגרמנית. מדבריה הבנתי שאת התרגום הזה שעליו עבד עם פרנץ רוזנצוויג (והמשיל בעצמו לאחר מותו של חברו), חילק למתרגמים שונים והיה עובר אתם על התרגום כדי לתת לו את הצורה הסופית. בנחמה בחר לעבודת התרגום של ספר איוב. בעבודתה אתו נוכחה במבקרים רבים מחו"ל שהיו פוקדים את ביתו ויושבים אתו לשיחות ארוכות על רעיונותיו הפילוסופיים-סוציולוגיים. באחת השיחות ביניהם סיפר לה שכתביו ורעיונותיו עוררו הדים רבים ולא מעט הוגים ואנשי רוח מכל רחבי העולם משחרים לפתחו. "רק בארץ" הוסיף בצער "לא רבים הם המתעניינים ברעיונותיי". (תמהתי על דבריה. ידעתי שהרבה הוגים בנוער, ולא מעט בתנועה הקיבוצית, עסקו בכתביו וברעיונותיו ואף קיימו אליו עליה לרגל לא מעטה למפגשים ושיחות). לדבריה, ראה את עצמו (אף ביהירות מה) כבר-סמכא בנושא של הפקת מירב ההכנסה מספריו, והיה מפציר בה לקבל את עצותיו לגבי ההכנסה מספריה. לעומת זאת הדגישה את תכונותיו כאיש מדע בעל יושר אינטלקטואלי השואף לאמת ומוכן לקבל אותה מכל אחד אף אם לא התיישבה עם דעתו הוא. וכך קיבל את דעתה ברוב המקרים בהם התעוררה ביניהם מחלוקת בהבנת הטקסט או בתרגומו.

פה ושם היינו משוחחים גם על ספרים, אך כאן השוני בטעם הספרותי בין שנינו היה בולט. פעם שאלתי אותה על הספר שיצא לסיכום חוג התנ"ך שהתקיים במשך שנים בביתו של בן-גוריון ובהם גם מאמרים שלו. חוג זה שבן-גוריון יזם וטיפח, זכה להערכה רבה בקרב הציבור, ובייחוד יחסו החם להיסטוריה היהודית הרחוקה, התהוות המדינה היהודית של בית ראשון ותחילת בית שני. "איש גדול בן-גוריון" אמרה בהערצה כנה, "אך למה הוא צריך לעסוק בדברים שאיננו מבין בהם?!" ראיתי שאיננה מעוניינת להיכנס לפרוט כל הפגמים וההשגות של המנהיג הדגול.

אחרי שנת הלימודים שהייתה לי בישיבת "מרכז הרב" בירושלים, היינו מתראים לעיתים רחוקות. לעתים הייתה מגיעה לקרית שמונה להשתלמויות מורים, לעיתים רחוקות הייתי מגיע לירושלים, אך "בין לבין" היו עוברות לעתים מספר שנים בין פגישה לפגישה. פגישותינו תמיד שמחו את לבי והיה נראה לי שגם היא שמחה בהן. תמיד התעניינה גם בשאלות חקלאיות וגם בענייני בטחון וגבול. הייתה מאוד קשובה לסיפורי על המטע והעבודה בו. לימים, עברתי לעבוד

במפעל השיש החדש שהקמנו ביפתח. כשספרתי לה על כך, הגיבה בחוסר שביעות רצון. תמהתי "מה זה ועל מה זה?" מה יש לה נגד שיש? כאן נתקלתי בקבעון פסיכולוגי (?) שקשה לערער אותו "שיש זה מותרות" אמרה נחרצות "מה בובוז הכסף הזה על מותרות בארץ כשלנו! אי אפשר לחיות יפה גם ללא שיש?". אדם שבא מאירופה בתחילת המאה התרגל שיש רואים רק בארמונות פאר של שועי הארץ או בבנייני ציבור יוקרתיים, אך בוודאי שאין זה חומר בנין שווה לכל נפש. ניסיתי לשכנעה שברמת החיים של היום מחיר השיש הוא בהחלט עממי ואיננו עולה על מחיר מרצפות רגילות אלא במעט, ואיכותו ויופיו עולים לאין ערוך עליהן. לא הצלחתי להניאה מדעתה. עליה ברמת חיים לא התקבלה על דעתה משום סיבה, ודבר שנחשב בעיניי למותרות, היה פסול מעיקרו. בעצם למה ציפיתי? הרי כל חייה היו חיים של הסתפקות במועט שבמועט. כל חייה היו בדירה של שני חדרים ומטבח כשאתה מהחדרים הוא חדר עבדה מלא ספרים מהרצפה עד התקרה בכל קירותיו, בארונות ישנים בתוכם ומעליהם, ובמרכז החדר שולחן עבודה גדול וישן וגם עליו ערמות ספרים. במרפסת כסאות מתקפלים וספסלים שהיו מוכנסים לחדר לישיבת הנאספים לשיעוריה. גם המסדרון היה צפוף ממדפים עמוסי ספרים. וכמובן סולם קטן שהיה זמין לצורך עיון בספרים הגבוהים הורדתם והעלתם שוב. אז בודאי שבבית כזה ציפוי קירות בשיש הוא מותרות מיותרות לחלוטין. ציפוי הקירות בספרים נראה כציפוי הטבעי ביותר לקירות שאף אם היו מצופים בשיש, היו מוסתרים ע"י הספרים. ברור בהחלט שרמת החיים בבית כזה נקבעת ע"י מספר הספרים שמצפים את קירותיו ולא ע"י החומר המרצף אותו.

ואם הזכרנו את הסולם, הרי בנוסף לעט למשקפים ולספרים, היה הוא חלק בלתי נפרד מעבודתה. באחת השיחות האחרונות שלנו אמרה לי בעצב שכבר אינה יכולה לעבוד יותר. ראיתי שזה פוגע בה קשה. תמהתי מאוד והרי ראייתה הייתה בסדר וגם שליטתה בעט לא נפגעה. "אינני יכולה לעלות בסולם עוד". אמרה, ו"גם הרופאים אסרו עלי זאת". חשבתי שאם זאת הבעיה, הרי ניתן לארגן מישהו שיוריד את הספרים ויעלם למקומם אחרי השימוש. "לא" אמרה בצער "אי אפשר לעבוד ככה. לעתים במשך רבע שעה יש צורך בעשרה ספרים שבכל אחד מהם צריך לראות שתי מילים או שלוש שורות בלבד, ורק אני יכולה להוריד את הספרים". זה היה כשנה או שנתיים לפני פטירתה.

בשנים האחרונות שלמדנו בהתכתבות הייתי כל שנה כותב לה מחדש את השאלה: "האם לא קשה לך? האם את יכולה להמשיך ולתקן את עבודתי?". על שאלה זו הייתה עונה לי בהתחלת אותן שנים אחרונות: "לא, לא קשה לי. אין כלל שאלה". כעבור עוד כמה שנים הייתה תשובתה: "כן, מתחיל להיות קשה אך אתה בין 2-3 תלמידים (מתוך העשרות שלמדו אתי בהתכתבות) שנשארו לי ואעשה כל מאמץ להמשיך אתכם". וכך משכנו עוד 2-3 שנים עד שבאחת מעבודותיי כתבה לי אחרי התיקונים: "אני מצטערת, כבר אינני יכולה יותר. אין לי יותר כוח. זו האחרונה שאני מתקנת".

לא הייתה זו הפתעה, הרי הייתי מוכן לכך כבר מזה המן לא מועט. למרות זאת, כאשר זה הגיע היה קשה להשלים עם כך. לא זו בלבד, אלא שההרגשה הלכה וקשתה עם הזמן. רק עכשיו התחלתי להרגיש כמה אני קשור ל"גיליונות פרשת השבוע" האלה, ומה רבה הייתה משמעותם בסדר היום בחיי: הישיבה על הגיליון של הפרשה הבאה מיד לאחר ה"הבדלה" במוצאי שבת, המשך העבודה עליו עם כוס הקפה של הבוקר לאחר התפילה ולפני היציאה לעבודה, ולעתים גם בערב, לעתים יום של גשם שלא ניתן לצאת לעבודה ואז אפשר לסיים גיליון ביום אחד, סיום הגיליון, שליחתו, ובמשך השבוע לעתים מגיעים הגיליונות הקודמים עם התיקונים ויש לעבור עליהם ולעיתים גם להעיר על התיקונים. פתאום נוצר חלל ריק של זמן. מה לעשות בו?! מישהו הציע לענות על הגיליונות אף ללא תיקונים של נחמה. ניסיתי. זה לא הלך. זה כאילו לדבר עם מישהו בלי שיענה. נשאר רק לימוד גמרא אך זו אלטרנטיבה קשה. מהלך בגמרא לרוב לא מסתיים עם כוס הקפה בבוקר. בלימוד הבא השאלה היא: "היכן הייתי בסוגיה?!" וכדי להיזכר צריך להתחיל שוב את המהלך, להמשיך אותו ולעיתים שוב לא להגיע לסיומו. וזה לא כמו בגיליון! שם ניתן לענות תשובה אחת, או שתיים, או יותר. בפעם הבאה הדיון הוא כבר בפסוק חדש ובשאלות חדשות והכל זורם בקלות.

מדי פעם אני מתארח בשבת אצל ידידי החרדים בבני ברק. בשיחות על פרשת השבוע היה מארחי מביא גם את דברי נחמה. כששאלתי איך הוא מגיע לדבריה הראה לי בגאווה את ספריה בין שאר ספרי הקודש בספרייתי, והדגיש שהוא מתמיד ללמוד מספריה ונהנה מאד מדבריה. לדבריו הוא מצטט אותה בזמן לימוד הפרשה בהזדמנויות שונות אך איננו מציין שאלה דברי נחמה, אלא שראה זאת באיזה ספר שאיננו זוכר מי מחברו. בזמן התפילה הראה לי רב אחד וציין שגם הוא נוהג ללמוד מספריה, והוא היחיד שאתו הוא מעז לדבר חופשי על הפרושים שהיא מביאה. אחרי הכל, לא כל כך מקובל בקהילה החרדית ללמוד דברי תורה מפי אישה.

לסיכום ניתן לומר שנתמה נכנסה אפילו לקהילה החרדית בבני ברק (אם כי בינתיים עדיין במחותרת).

נחמה נפטרה בה' ניסן תשנ"ז והיא בת 92.

כתשעה ימים לאחר מותה, בערב פסח תשנ"ז עשיתי "סיום" המסכת שלמדתי באותה השנה - מסכת בבא-קמא. את הדרשה ב"סיום" הקדשתי לזכרה, והיא הייתה אותה אגדתא יפה מבבא-בתרא האומרת: "...ברם זכור אותו האיש לטוב ויהושוע בן גמלא שמו שאלמלא הוא נשתכחה תורה מישראל... עד שבא יהושוע בן גמלא ותיקן שיהו מושיבין מלמדי תינוקות בכל מדינה ומדינה ובכל עיר ועיר..." (ב"ב כא ע"א) והרי מקבילתו בדורנו, אותה חכמה זכורה לטוב, שלא הושיבה מלמדי תינוקות אלא עברה בעצמה מעיר לעיר ומישוב לישוב וטלטלה

עצמה עם תורתה בכל הארץ לאורכה ולרחבה והפיצה תורה בישראל והעמידה תלמידים הרבה מכל השכבות ומכל הגילים, ושמה הלך לפניו, ואני הקטן זכיתי ללמוד תורה מפיה ומגיליונותיה, ולפקוח עיני בתורה ומפרשיה בשיטתה ודרכה המיוחדת וכל כך הרבה אני חב לה!!

את ה"קדיש" של ה"סיום" הקדשתי לעילוי נשמתה.

רציתי להאריך עוד בשבח אישיותה ופעלה אך זכרתי את הוראת הקבע שלה: "תקצר!!! ולא אאריך יותר. נשארתי עם זכרונה ועם כרכים רבים של גיליונותיה ותשובותיי המתוקנות על ידה.

ת.נ.צ.ב.ה.

חנן סבר - פורים תשס"ג